Gewina 28 (2005) 186-207

'GEEN STEEN ZAL OP DE ANDERE BLIJVEN' ZESTIENDE-EEUWSE NATUURRAMP-TEKSTEN: OOGGETUIGENVERSLAG OF GODSDIENSTLES?

LENNY VELTMAN*

Gods stem is in de watervloeden en in het loeien van de wind. De Heere wandelt op de vleugelen van de wind. Hij formeert de winden in zijn schatkameren. 't Is God de Heere die de stormvloed en de wateren heeft gezonden. Een oordeel Gods is over ons volk gekomen. Neen, niet over het getroffen gebied alleen. Ons ganse volk is erdoor getroffen. De adem Gods heeft onze zeeweringen en dijken doorbroken. Dat mochten we leren verstaan. Het is de Heere die ons geslagen heeft in onze trots. Die getoond heeft dat de dijken waarop wij zo trots waren, Zijn macht niet konden weerstaan.

(Nieuwsblad *Eilandennieuws* 1953)[1]

Natuurrampen zijn van alle tijden. Nog dagelijks worden we geconfronteerd met aardbevingen, vulkaanuitbarstingen, orkanen en overstromingen, dicht bij huis of ver van ons bed. Sommige deskundigen zien de milieuvervuiling als een van de oorzaken van natuurrampen terwijl anderen het beschouwen als een onafwendbare cyclus als gevolg van veranderde stromingen in zeeën en oceanen of van gebeurtenissen in het heelal. Maar in onze tijd vragen weinigen zich nog af *waarom* natuurcatastrofes de mens treffen. Tot de achttiende eeuw werd deze vraag wel gesteld én beantwoord: natuurrampen waren een teken of – erger – de straf van God.[2] Ondanks wetenschappelijke verklaringen van antieke en eigentijdse natuurfilosofen werden natuurrampen over het algemeen niet los gezien van de goddelijke almacht.

Dat natuurrampen een grote indruk maken op de mens blijkt wel uit de media-aandacht die er is voor rampen als de tsunami die in 2004 vele slachtoffers maakte in de Aziatische landen. Deze interesse was in het verleden niet anders dan nu, zij het dat de mogelijkheden van informatieverstrekking beperkt waren en men vooral via de orale weg van een actuele ramp op de hoogte gebracht werd. Door de uitvinding van de boekdrukkunst in de late Middeleeuwen werd het echter mogelijk om actuele informatie sneller en over een grotere groep mensen te verspreiden.

Middelnederlandse teksten die handelen over een actuele natuurramp zijn het onderwerp van mijn onderzoek. Binnen ons taalgebied zijn er op dit moment dertien gedrukte natuurrampteksten bekend uit de zestiende eeuw (er zijn geen handschriften bekend). Onder een 'gedrukte natuurramptekst' wordt door mij verstaan: een Nederlandstalige,

* Bestuurslid van de Werkgroep Middeleeuwse Artesliteratuur (Wemal). E-mail: lm.veltman@kpnplanet.nl.
Dank gaat uit naar prof.dr. O.S.H. Lie en dr. E. Huizenga voor een kritische lezing van het manuscript.

1 Geciteerd bij K. Slager, *De ramp. Een reconstructie van de watersnood van 1953* (Amsterdam/Antwerpen 2003) 457.

2 M. Jakubowski-Tiessen en H. Lehmann, 'Religion in Katastrophenzeiten: Zur Einführung', in: M. Jakubowski-Tiessen en H. Lehmann ed., *Um Himmels Willen. Religion in Katastrophenzeiten* (Göttingen 2003) 7-13, i.h.b. 7-8.

zelfstandig functionerende tekst die handelt over een natuurramp in binnen- of buitenland die werkelijk heeft plaatsgevonden en actueel verslagen is, en die gedrukt is met een bepaalde intentie en voor een bepaald publiek. Opmerkingen over natuurverschijnselen in bijvoorbeeld kronieken, dagboeken of brieven vallen buiten mijn onderzoek omdat het hierbij niet gaat om op zichzelf staande verhalen maar om opmerkingen die onderdeel uit maken van een groter geheel.

Binnen de neerlandistiek worden teksten als die over natuurrampen gerekend tot de zogenaamde artesliteratuur Onder artesteksten worden geschriften verstaan '(...) die een utilitair, instructief, en niet (hoofdzakelijk) een recreatief, esthetisch, religieus of emotioneel doel beogen'.[3] Artesteksten kunnen zeer divers zijn maar hebben gemeen dat ze een kennisoverdragend en informatief karakter hebben. Ze kunnen eetgewoonten tot onderwerp hebben maar ook bouwkunst, geneeskunde, muziek, de jacht, landbouw en veeteelt of astronomie. Mede door het naslagwerk van Jansen-Sieben, waarin bijna 1000 handschriften en drukken tot 1600 met middeleeuwse artesteksten gecatalogiseerd worden, is de aandacht van medioneerlandici voor dit soort teksten toegenomen.[4] In 1999 is de Werkgroep Middelnederlandse Artesliteratuur (Wemal) opgericht met als doel artesliteratuur onder de aandacht te brengen en om het *Repertorium* zoveel mogelijk te ontsluiten, want veel artesteksten, waaronder de natuurrampteksten, zijn nooit eerder onderzocht. Naast de bestudering van de vorm en de inhoud wil medioneerlandisch onderzoek van artesteksten ook antwoorden vinden op vragen als: wie is het beoogde publiek? Wat is de bedoeling van de tekst? Wie zijn de auteur(s) en drukkers? Zijn het vertalingen? En zo ja, hoe zijn de teksten bewerkt? Kunnen de teksten geplaatst worden binnen de literaire traditie? Welke invloed hebben de culturele en historische aspecten gehad op de teksten? Kortom, artesliteratuur kan ons meer vertellen over de leef- en denkwereld van de middeleeuwse mens, over zijn kennis, zijn angsten, zijn intermenselijke contacten, zijn (bij)geloof, zijn kijk op de wereld.

Mijn onderzoek plaatst zich nadrukkelijk in deze medioneerlandistische benadering. In dit artikel staan de vijf drukken centraal die in het *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur* onder de noemer 'natuurramp' vermeld worden.[5] Tot nu toe is er geen of weinig onderzoek gedaan naar natuurrampteksten vanuit een letterkundige invalshoek. We hebben nog nauwelijks zicht op kwesties als om wat voor teksten het hier eigenlijk gaat; wie ze hebben geschreven en met welk doel, en wie ze hebben gelezen; de functies en de vorm van een tekst (rijm of proza). Ook is nog onduidelijk of de beschreven rampen echt gebeurd zijn. Om op zulke vragen een antwoord te vinden is het ten eerste van belang om de teksten zorgvuldig te lezen en na te gaan welke gegevens de teksten zélf prijsgeven.

Omdat de vijf natuurrampteksten alle gedrukt zijn in de zestiende eeuw en er voor zover bekend geen handschriften zijn overgeleverd over dit onderwerp, is de vraag van belang of er een relatie bestaat tussen de Nederlandstalige drukken en de talloze anderstalige drukken over natuurrampen die in de zestiende eeuw, met name in de protestantse landen, uit de grond sprongen. Alhoewel de aandacht voor bijzondere natuurverschijnselen altijd groot is geweest zien we in Europa in de zestiende en zeventiende eeuw de

3 R. Jansen-Sieben, *Repertorium van de Middelnederlandse artesliteratuur* (Utrecht 1989) xii.

4 Ibid. Zie ook: R. Jansen-Sieben, 'Aanvullingen op het *Repertorium*', *W-mail: Tijdschrift van de Werkgroep Middelnederlandse Artesliteratuur (WEMAL)* 2 (2001) nr. 3, 9-14.

5 Jansen-Sieben (n. 3), *Repertorium*, 125. In de 'Aanvullingen' worden ook nog acht drukken vermeld. Die laat ik vooralsnog dus buiten beschouwing.

interesse sterk toenemen, onder andere als gevolg van de reformatie. Volgens de hervormers dienden de gelovigen zich te verdiepen in zowel de Heilige Schrift als in Het Boek der Natuur om tot ware Godskennis te komen want in beide had Hij zich geopenbaard. Alleen aan de hand van de bijbel konden de natuur en haar catastrofes verklaard worden en natuurrampen werden gezien als de duidelijkste signalen van God.[6] Dit geloof in voortekenen werd niet beschouwd als bijgeloof maar impliceerde juist godsvrucht en een grondige studie van de bijbel.[7] Naast de toenemende belangstelling voor natuurrampen aan hervormde zijde zien we echter ook een toename van natuurrampbeschrijvingen aan de kant van kooplieden en zeevaarders. De natuurrampen werden door hen echter zakelijker beschreven dan bij theologen het geval was.[8]

Centrale vraag is daarom hoe de Nederlandstalige teksten over natuurrampen in dit internationale kader passen. Maken de drukken deel uit van de populaire zestiende-eeuwse *prodigia*-literatuur[9] die voornamelijk gericht was op een hervormd publiek? Zijn ze opgetekend door zeevaarders en bedoeld als spannende lectuur voor stedelingen? Ofwel hebben we hier te maken met verschillende literaire genres die toevallig handelen over hetzelfde onderwerp? Kortom, volgens welke traditie en in welke kringen kwamen de drukken tot stand? Door de teksten te ontsluiten en onderzoek te doen naar de functie van de teksten en het beoogde publiek kunnen wij hopen een stapje dichter bij de leefwereld van de zestiende-eeuwse lezer te komen.

Dit verkennende artikel is bedoeld om natuurrampteksten onder de aandacht te brengen van een groter publiek en als aanzet tot verder onderzoek. Een onderzoek over een onderwerp dat nooit eerder via een letterkundige invalshoek is benaderd begint met een verkenning van het corpus zelf. Om inzichtelijk te maken wat onder natuurrampteksten kan worden verstaan volgt daarom eerst een overzicht van de vijf drukken uit het *Repertorium* waarbij de vorm, de inhoud en de schrijvers of drukkers aan bod komen. In de volgende paragraaf wordt een vergelijking gemaakt tussen de teksten aan de hand van de intentie en het beoogde publiek van de beschrijvingen. Hierbij is ook aandacht voor het genre natuurrampen: kunnen we eigenlijk wel spreken van één genre en in hoeverre zijn de teksten typisch voor artesliteratuur? Om de pamfletten te kunnen plaatsen zijn echter niet alleen de intenties van de schrijvers van belang, maar ook die van de drukkers en uitgevers die deze teksten, al dan niet met medeweten van de auteurs, op de markt hebben gebracht. Daarom wordt in een volgende paragraaf ook de sociaal- en cultureel historische context waarbinnen de natuurrampdrukken ontstonden besproken. Het artikel besluit met een beknopt overzicht van de vragen en problemen die als uitgangspunt zullen dienen bij de voortzetting van het onderzoek.

6 E. Jorink, *Het boeck der natuere. Nederlandse geleerden en de wonderen van Gods schepping, 1575-1715* (Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen 2004) 46, 114. Pdf-file: http//www.ub.rug.nl/eldoc/dis/arts/h.g.m.jorink.

7 E. Jorink, 'Tekenen van Gods gramschap. Wonderbaarlijke natuurverschijnselen in de Republiek in de 16e en 17e eeuw', *Groniek: Onafhankelijk Gronings Historisch Studentenblad* 127-130 (1995) 179.

8 R. Vermij, 'Erschütterung und Bewältigung. Erdbebenkatastrophen in der Frühen Neuzeit', in: M. Jakubowski-Tiessen en H. Lehmann ed., *Um Himmels Willen. Religion in Katastrophenzeiten* (Göttingen 2003) 242.

9 Opmerkelijke natuurverschijnselen werden vaak gezien als *prodigia*, tekens waarmee God de zondige mensheid waarschuwde voor de komende straf en aanspoorde tot bekering. Beschrijvingen van zulke prodigia waren zeer populair onder de protestanten in de zestiende eeuw.

10 De foliëring is van mijzelf.

Het corpus van de gedrukte natuurrampteksten

1. *GENT, UB, RES. 527: Het verslag over de vulkaanuitbarsting te Pozzuoli*

De gedrukte tekst die onder de signatuur Res. 527 in de Universiteitsbibliotheek van Gent wordt bewaard (voortaan G1), bestaat uit vier ongefolieerde bladen. De titel van de druk luidt *Verschrickelijcke ende grouwelijcke eertbevinghe gesciet na by Napolis, op een plaetse gheheeten Puzolo op sinte Michiels avent, met solfter reghen, donder ende blixem ende die see dry Italiaensche mylen verswonnen* [afgenomen] *ende verdroecht is, met vele andere teekenen* (fol. 1r).[10] Het titelblad vermeldt ook dat het werk in 1542 gedrukt is door Marten Nuyts (Nutius). Onder de naam Marten Vermeren werd hij in 1540 als meester drukker in het Antwerpse Sint Lucasgilde aangenomen, en verkreeg hij het poorterrecht in 1544. Zijn eerste woonplaats was 'op die pleyne van de iseren Waghe, in St-Jacob, naest die gulde panne.' Dit is ook het adres dat het titelblad van de druk over de vulkaanuitbarsting vermeldt.[11]

Op het titelblad wordt nog opgemerkt dat het verhaal over Pozzuoli vanuit het Duits is vertaald ('Wten hoochduytschen in ons nederlansch ghetranslateert'), maar beide teksten zijn waarschijnlijk gebaseerd op een Italiaanse druk uit 1538.[12] In de Nederlandstalige druk wordt nergens expliciet bekend gemaakt wie de auteur is. Het verhaal is geschreven vanuit het perspectief van een ik-verteller die zich presenteert als een student ('ick met eenen anderen student', fol. 2v), die verslag uitbrengt aan een persoon die aangesproken wordt met 'Uwe heerlijkheid':

> Vwer heerlijcheyt sal belieuen te weeten hoe dat by ons / nv corts te weeten ses oft acht dagen voor sinte Michiels dach / daechlijcx sijn ghesciet vijf oft ses eertbeuingen/ ende op sommige dagen wel tien mael een mael cleyn / dandermael groote (fol. 1v).

Dat de ik-verteller in Napels verbleef op het tijdstip van de uitbarsting blijkt uit opmerkingen uit de tekst zelf en uit zijn slotwoorden: 'Wt Napolis den V dach Octobris'.

Het verslag begint met de vermelding dat er voorafgaande aan de grote vulkaanuitbarsting van Pozzuoli elke dag wel vijf of zes kleine aardbevingen waren in Napels ('by ons', fol. 1v). Op Sint Michielsdag komt de verteller ter ore dat op Pozzuoli de zee zich wel tien mijl heeft teruggetrokken. De situatie wordt dreigend want diezelfde dag wordt Napels opnieuw getroffen door kleine aardbevingen en om twee uur 's nachts begint het zwavel te regenen en zwaar te donderen. In de verte zien de mensen dat Pozzuoli omgeven is door dikke rookwolken die een warme wind veroorzaken. Enkele priesters vertrekken in de vroege ochtend naar de Sint-Dominicuskerk en bidden bij het Sint-Thomascrucifix om het gevaar voor Napels af te wenden. Het gebied rond Pozzuoli, inclusief Napels wordt bedolven onder de asregens. Ook de volgende morgen blijven de asregens en de donder voorduren en er gaan geruchten dat Pozzuoli gezonken (gedaald)

11 Gegevens over Marten Nuyts zijn ontleend aan A. Rouzet, Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle (Nieuwkoop 1975) 161-163; en F. Olthoff, *De boekdrukkers, boekverkopers en uitgevers in Antwerpen sedert de uitvinding der boekdrukkunst tot op onze dagen. Alfabetisch gerangschikt en van geschiedkundige aantekeningen voorzien, opgeluisterd door een aantal portretten en drukkersmerken* (Antwerpen 1891) 76.

12 Het Italiaanse verslag over de uitbarsting op Pozzuoli is bekend onder de titel: *Copia de una lettera.* Gepubliceerd op 5 oktober 1538. Orgineel in: Dipartimento di Geofisica e Volcanologia, Universita di Napoli e Osservatorio Vesuviano Ercolano, Napels. Zie de website van de Earthquake Engineering Research Center (University of California Berkeley) onder de Jan T. Kozak Collection: Historical Earthquakes.

is. Om de ramp in Pozzuoli met eigen ogen te kunnen zien beklimt de verteller met zijn medestudent een hoge berg in de buurt:

> (...) ende van daer saghen wy dat voorgenoemt stedeken Puzolo ende die plaetse daer vier wt kam. Maer wat mochtmen sien van al sulcken dicken roock: aertrijck ende steen die dat vier wtwarp ende dat donderden ghelijck oft den hemel vallen soude. Ende wy waren ontrent ses italiaenscher mylen van daer daert vier wtkam ende wy saghen dat dat vier steenen in de locht warp (fol. 2v-3r).

Op dinsdag delen de ooggetuigen die vanuit Pozzuoli toestromen mee dat er inmiddels een grote berg van steen en as is ontstaan. Om het noodlot te bezweren wordt er op woensdag een processie georganiseerd waarbij het hoofd van Sint Benarius wordt meegedragen, in de hoop dat dit het vuur zou kunnen doven.[13] Dit was eertijds op Sicilië ook gelukt, door het hoofd van Sinte Agatha op de plek des onheils te brengen.[14] Als de verteller met zijn metgezel ('ick ende mijn gesel') een andere heuvel beklimt ziet hij in de verte een groot gat in de bodem 'also diep als den berch groot is.' De situatie wordt levensbedreigend:

> Ende te wijl wy daer self waren so beghonst die matery tweemael met grooten donder te clappen. Ende den derden mael beghonst so grouwelijcken dat wy al vanden berch moesten so subitelijck afvlien wy hadden mogen doot vallen (fol. 4r).

Op donderdag wordt bekend gemaakt dat er mensen en dieren bedolven zijn onder het puin nabij het graf van Sybille.[15] De verteller besluit zijn verslag met de woorden:

> Ende wat tot noch toe gesciet is, hebbe ick uwer heerlijcheyt gescreven ende vertelt / anders en isser niet te scriven / dan ick bevel my God ende allen goeden vrienden. Wt Napolis den V dach Octobris (fol. 4r).

Uit bovenstaand verslag mag verondersteld worden dat de ik-verteller een student was die tijdens zijn verblijf in Napels, samen met een medestudent, ooggetuige is geweest van een vulkaanuitbarsting op het nabij gelegen Pozzuoli en daarvan verslag heeft uitgebracht aan het thuisfront.

2. *Brussel, KB, VB, 10.204 A-II-3: De vulkaanuitbarsting op Del Pico*

De illustratie op de titelpagina in de druk Brussel, KB, VB, 10.204 A-II-3 (voortaan **B**) ziet er indrukwekkend uit (afb. 1).[16] De afbeelding toont de zee met daarop drie zeilschepen en in het midden een eiland dat blijkens de rookwolken in brand staat. Boven de afbeelding staat de titel *Een warachtighe / Ende seer verschrickelijcke geschie/denisse / Te weten / van den grooten Viere ofte / Brant / gheschiet in een Eylandt / ghenoemt / del Pico / den .xx. dach Septembris / inden / jare M.D.L.X.J.J. Ende ierst in / Spaengien ghedruct / met*

13 Het is niet duidelijk welke heilige met Benarius aangeduid wordt.

14 Agatha, maagd en martelares en immuun voor vuur. Ze werd aangeroepen bij brand, vooral bij de uitbarstingen van de Etna. Zie D. Farmer, *Dictionary of Saints* (Oxford 1992) 6-7.

15 De *Antro della Sibilla Cumana* (grot van Sibilla van Cuma), een van de grootste orakels uit de Griekse Oudheid. Cuma ligt iets ten noordwesten van Pozzuoli.

16 In Jansen-Sieben (n. 3), *Repertorium* wordt nog de oude signatuur KB, V 10204 gebruikt. Met dank aan R. Jansen-Sieben die mij tevens een kopie van de druk bezorgd heeft.

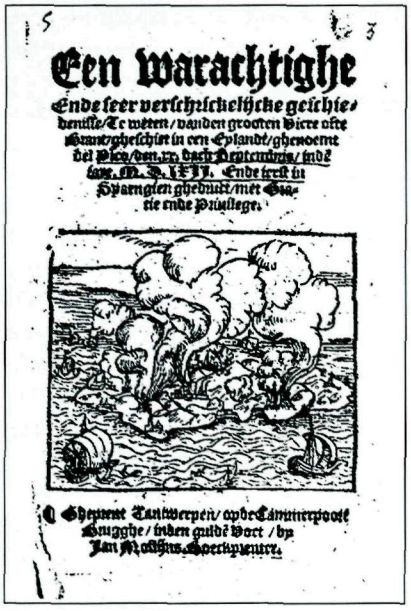
Een warachtighe
Ende seer verschrickelijcke geschiedenisse/Te weten/vanden grooten Viere ofte Swaenrijcheyt in een Eylandt/ghenoemt Del Pico/den 17. dach Septembris/ende int Jaer M. D. LXV. Ende ghedruckt tot Hyarnghen ghedruckt/met Gratie ende Privilege.
Ghedruckt Tantwerpen/op de Cammerpoort Brugghe/inden gulden Voet/by Jan Mollijns Boeckprenter.

Titelpagina van het pamflet Brussel, KB, VB, 10.204 A-II-3

Gra/tie ende Privilege. Onder de illustratie maakt de drukker zich bekend: 'Gheprent Tantwerpen / op de Cammerpoort / Brugghe / inden gulden Voet / by Jan Mollijns Boeckprenter.'

Jan Mollijns is geboren in 1500.[17] Op 6 oktober 1551 ontving hij het drukkersoctrooi. Zijn adres van 1554 tot 1568, 'In den Gulden Voet, inde Cammerstrate, op de Cammerpoortbrugghe teghen over Onser Vrouwen Pandt' (het Onze Lieve Vrouwe convent), staat ook vermeld in de druk over Del Pico. In 1566, vier jaar nadat hij de ramp op Del Pico, een van de Azoren, met privilege gedrukt had, werd hij voor zes jaar verbannen uit Antwerpen en omgeving. De reden was zijn uitgave van een luthersgezind werk, *Het doodbedde der Misse* genaamd. Tot 1572 verbleef Mollijns te Zwijndrecht (in Vlaanderen, aan de Schelde tegenover Antwerpen). Daarna werd hem toegestaan terug te keren naar Antwerpen. Evenals Marten Nuyts werd Jan Mollijns in het Sint Lucasgilde aangenomen, hetgeen ook blijkt uit zijn gebruik van de spreuk 'versaemt wt jonsten', het motto van het gilde.[18] Hij stierf op 24 maart 1576.

Na het titelblad begint het verslag over de ramp op Del Pico dat uit drie folia bestaat (fol. 2r-4v).[19] Het verhaal wordt ingeleid met de vertaling van de waarschijnlijk originele Spaanse titelpagina, waarin de auteurs zich bekend maken. Ook wordt vermeld voor wie het verslag bestemd is en wie de drukker van de Spaanse uitgave is:

> Een Warachtich Rappoort ghebeurt ende gheschiet / gemaect by Diego Diez / Juan Roderigues / ende Pedro Morzillo meester patroon en*de* stierma*n* van Tschip ghenoemt / S. Maria de la Luz /

17 Gegevens over Mollijns zijn ontleend aan Rouzet (n. 11), *Dictionnaire des imprimeurs*, 150-151.

18 Over Mollijns en het Sint Lucasgilde zie Ph. Rombouts en Th. Van Lerius, *De liggeren en andere historische archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde, onder zinspreuk "wt ionsten versaemt"* (2 dln, Antwerpen 1864-1876) I, 199, 256.

19 Omdat ik de originele druk nog niet zelf heb ingezien is het niet mogelijk om meer informatie over de druk te geven.

> Comende van Sant Domingo. en*de* ghepresenteert in de stadt van Caliz / gesonden vanden eersamen Heer Antonio de Avila / Rechter van zijnder Maiesteyt / tot die eersame Heeren vanden huyse der contractatie van Civillia / inde welcke wert ghetracteert vanden grooten Viere ende Brant die gheschiet zijn in een Eylandt / ghenoemt Del Pico / te weten den twintichsten dach van September. Int iaer .M.D.L.XJJ. Ierst gheprint int Spaensch / by Alonzo de Cora / Boeckprinter inde strate ghenoemt dela Sierpe / met Gratie ende Privilege (fol. 2r).

Hierna begint het verhaal over de natuurramp dat verteld wordt vanuit het perspectief van de 'ik' en 'wij'-verteller. De ik-verteller [*Diego Diez* (fol. 2r)] begint zijn verhaal met de mededeling dat op zondagavond 20 september het schip San Maria de la Luz zich midden op zee bevond, op 250 mijl afstand van het eiland Tercera. Plotseling ziet de bemanning een groot lichtschijnsel zodat het lijkt of de zee in brand staat: 'Soo worde van ons ghesien een groote claerheyt ende schijnsel in ghedaente van een Vier.' De mannen ontdekken dat het lichtschijnsel van een ster of straal komt die van west naar oost door de lucht schiet. Het licht is zo fel, dat vele opvarenden verblind raken. Ze sluiten hun ogen en houden zich verborgen. Iedereen is geschokt en verbaasd en niemand begrijpt wat dit te betekenen heeft. Ondanks deze gebeurtenis vervolgen zij hun weg en als ze bij het eiland Fayal aankomen zien ze vijftien mijl verderop vlammen de lucht in schieten:

> Niet te min wy achtervolchd*en* onse reyse ende dachvaert. En eer wy saghen het Eylandt ghenoemt del Fayal / soo saghen wy merckelijck over twelf oft vijfthien mijlen een groot schroemelijck vier / hem verheffende inder locht / met menich derley dompen ende roock va*n* der aerden / waer aff dat wy meer en meer verbaest waren (...) (fol. 2r).

Nieuwsgierig geworden, besluiten de mannen op onderzoek uit te gaan. Op dinsdag 29 september vernemen ze dat het vuur van het eiland Del Pico komt. Op Fayal ondervragen de zeevaarders de inwoners van het eiland ('vraechden wy den inwoonders'). De inwoners vertellen dat het vuur op maandagmorgen, 21 september, op Del Pico ontstaan was en dat ze haastig waren gevlucht. De brand was ontstaan in 'een diep dal, als eenen cuyl oft hol liggende naest dit selve eylant rontsom het welcke zijn menighe dompgaten des viers' (fol. 2v). En uit dit gat waren twaalf brandende rivieren ontstaan die, als water, de zee instroomden. Deze stromende vuren waren zo verwoestend dat alles wat hiermee in aanraking kwam verpulverd werd tot as. De bewoners van de eilanden Fayal en San Jorge hielden het wassende 'vuurwater' angstvallig in de gaten, in de hoop dat het hun eilanden niet zou bereiken. De verteller is van mening dat de brand ontstaan is door de ster of straling die zij die zondagavond hadden gezien, aangezien de eilandbewoners hadden verteld dat de maandag daarop het vuur in Del Pico onstaan was:

> Dus dunckt ons by ghelijcke redenen / dat dit selve vier ons was gheopenbaert / seylende ende saghent vliet*en* metten stroom vanden watere: Want de breydde van ons tot Pico / was .CC.L. mijlen soo dat niet en toefde daer aen te comen / inder middernacht ten twee uren terstont voor oft nae (fol. 4r).

Het verhaal over de vulkaanuitbarsting wordt besloten met de opmerking dat ze alles naar waarheid verteld en gerapporteerd hebben aan de Rechter, de heer Antonio de Avalia.

3. *GENT, UB, MEUL. 216: Het verslag over de watersnoodramp*

De druk GENT, UB, MEUL. 216 (voortaan **G2**) is gedrukt in 1571 en beschrijft een immense watersnoodramp die de kustgebieden van de Noordzee teisterde. De druk bestaat uit 32 folia (fol. 1r-fol. 32r).[20] De volledige titel luidt:

> Corte Beschrijvinghe van den ellendighen ende seer beclaghelicken watervloet, die op den eersten Novembris Anno 70 in allen Landen aen de Noortzee ghelegen, is gheschiet. Waer door niet alleenlick groote menichte der huysen afghespoelt zijn ende ontellick vee gebleven is, dan oock menschen by daghe ende by nachte met dusenden verdroncken zijn. Op Ryme ghestelt door Johan Fruytiers.

Hieronder is een illustratie te zien van een man bij een vuur en van een man die een boom kapt (afb. 2). In een (versierde) ovaalvormige band rondom de illustratie staan de woorden: 'Alle boom die gheen goede vruchten brenghen, sullen afghehouden ende int vier gheworpen worden. Matte [Mattheüs] – III. Cap.' De illustratie wordt gevolgd door twee bijbelse spreuken:

> Habbacuc 3.8.9.
> De Heere heeft syn gramschap in den vloet, syn grimmicheyt in het water, synen toorne in der Zee bewesen. Ende de stroomen in het lant verdeylt.
>
> Zuee [?] 23. 26
> De Zee ende Watervloet sal brieschen ende de menschen sullen verdwynen door de vreese ende verwachtinghe der dinghen, die der werelt overcomen sullen.[21]

Hoewel het werk geen drukker vermeldt, is de druk **G2** de enige van de vijf natuurrampteksten waarvan de auteur bekend is: Jan Fruytiers. Waar en wanneer Fruytiers ter wereld kwam is niet bekend (vermoedelijk in de buurt van Antwerpen), maar wel dat hij in 1559 woonachtig was in Leiden op het Pieterskerkhof, bij de Diefsteeg.[22] In 1561 was hij factor bij de rederijkerskamer *De roode Angieren* te Rijnsburg en gebruikte hij de lijfspreuk 'Weest dat ghy zijt' [wees jezelf]. In 1566, het jaar van de Beeldenstorm, woonde Fruytiers waarschijnlijk in Antwerpen. Kort daarna echter verliet hij de stad, kennelijk op de vlucht voor de hertog van Alva en zijn Raad van Beroerten. De volgende jaren verbleef hij buiten bereik van de Nederlandse overheid in het graafschap Oost-Friesland, alwaar hij de watersnoodramp aan den lijve ondervond.

Fruytiers vertaalde diverse werken uit het Frans die betrekking hadden op de opstand van de Hugenoten. Andere werken van zijn hand zijn psalmberijmingen voorzien van muzieknotaties; een kinder *ABC, oft Christelijke onderwijsinghe voor jonghe kinderen* en een werk over het Leids ontzet van 1574 dat vele herdrukken heeft gekend.[23]

20 Een herdruk uit 1614 is beschikbaar in Amsterdam, Universiteit van Amsterdam, UB, afdeling IBL en bekend onder de signatuur: UBM:Pfl. A m 15b. De drukker en uitgever van deze druk is Daniel Roels te Leiden. Ik heb niet onderzocht in hoeverre deze herdruk veranderingen heeft ondergaan.

21 De spreuken lijken eerder parafrasen of uitleggingen dan letterlijke citaten. Habakkuk 3: 8-9 luidt in de Statenvertaling: 'Was de HEERE ontstoken tegen de rivieren? Was uwe verbolgenheid tegen de zee, toen Gij op uwe paarden reed? (...) Gij hebt de rivieren der aarde gekliefd.' De andere tekst kan ik niet thuisbrengen.

22 Gegevens over Fruytiers zijn ontleend aan de inleiding van Scheurleer in Ian Fruytiers, *Ecclesiasticus oft de wijse sproken Iesu des soons Syrach: nu eerstmael deurdeelt ende ghestelt in liedekens, op bequame en ghemeyne voisen naer wtwijzen der musijck-noten daer by gheuoecht* (D.F. Scheurleer ed.) (Amsterdam 1898).

23 Zie voor een bloemlezing van Fruytiers werk over het Leids ontzet J. Koppenol, *Het Leids ontzet. 3 oktober 1574 door de ogen van tijdgenoten* (Amsterdam 2002) 92-118.

Illustratie op de titelpagina van het pamflet over de watersnoodramp

De tekst over de watersnood wordt door Fruytiers ingeleid met een voorrede in proza 'Tot den Christelicken Leser' (fol. 3-7), waarin aanwijzingen te vinden zijn over het beoogde publiek en de functie van de tekst. De auteur wil de lezers die de overstroming niet zelf aan den lijve ondervonden hebben wijzen op de vele tekenen die God de afgelopen maanden gezonden heeft en waarvan deze vloed de belangrijkste is:

> Soo en conde ick niet nalaten na de cleyne mate mijnder gauen voor v voornamelick die wijdt van den Zeecante geseten zijt op dat v een schaduwe van de wonderlicke werckinghe Godes in desen vloet gheschiedt / mede ghedeylt werde / tot vermaninghe leere ende waerschouwinghe (...) (fol. 3r).

Fruytiers die tijdens zijn ballingschap in Oost-Friesland vermoedelijk zelf ooggetuige is geweest van de ramp ('ghelijck ick de selfde met mynen ooghen meest ghesien / ende by den lieden dien het ouercomen is / selue bevraecht hebbe') wil met zijn boekje de mensen waarschuwen en aanzetten tot beter gedrag omdat hij ervan overtuigd is dat deze watersnoodramp een duidelijke voorbode is van het einde der tijden:

> ...dat hy met alle zijn voorgaende teekenen een afbeeldinghe iae eenen leuendighen Spieghel van Noachs Sondtvloet / ende een aldergrootste waerschouwinghe des ioncxsten daghes is gheweest (fol.7).[24]

Na de voorrede volgt een korte rede op rijm 'Tot den constliefhebbenden Rhetorijcxschen Leser' (fol. 8) waarin Jan Fruytiers de lezers oproept om geen kritiek te hebben op zijn boek omdat van dit werk de inhoud belangrijker is dan de vorm. Fruytiers' bekwaamheid als rederijker vinden we terug in zijn verslag over de watersnoodramp dat geheel berijmd is en dat bestaat uit 136 dertienregelige coupletten (rijmschema abab bcbc cdcd d). Het verslag dat begint op fol. 9, is ingedeeld in acht hoofdstukken of *Pausen* en sluit af met een nawoord gericht aan de lezer (fol. 32v). Bijzonder aan deze

24 Op fol. 5 is te lezen welk publiek en welk doel Fruytiers voor ogen heeft: 'niet alleenlic den genen die nu leuen / maer ooc onsen nacomelingen tot leere stichtinge ende toeneminge inder godvruchticheyt mach strecken.'

druk zijn de talloze aantekeningen in de marges die verwijzen naar de tekst. In deze marges staan soms zaken beschreven die wijzen op Jan Fruytiers als ooggetuige waardoor we mogen aannemen dat hij deze aantekeningen zelf aangebracht heeft ('Wt de hagar marsche heb ick twee oude lieden tot des pastoors huys gesien / die daer mede opwaren' (marge fol. 23r)). Dikwijls worden er in de tekst nummers aangebracht die verwijzen naar de marginale glossen:

Als nu alle leechten waren vol gheloopen,	
c Heeft de Vloet der Steden hoochten bestreden.	c Namelick des
Daer sachmen doode luden drijven by hoopen,	anderen dages
d Die de ebbe meest dreef nae de Zee beneden,	
Opt drooge Wadt wert menich doot mensch betreden.	d By honderd*en*
e Want het ghetal der dooden was over al groot,	
f Het water stont oock in alle Steden,	e Men seyt van
Tot aen de Solders, daermen af voer met een boot,	twintich dusent
Twintich dusent persoonen bleven in dit Landt doot.	f Worcu*m* / Har-
De beesten waren in seer grooten ghetale,	linge*n*/ Bolswert
Dit Landt lede door den vloet sulcken noot,	[F]ranike.
Dat ickt niet en can beschrijven altemale,	
Dies laet ick haer Schrijvers het principale.[25]	

In tegenstelling tot de voorrede is het verslag van de ramp geschreven vanuit het perspectief van een auctoriale verteller. De eerste twee *Pauses* gaan meer in het algemeen over de slachtoffers, het gebrek aan water, voedsel en brandstof, waardoor nog meer mensen en vee stierven, en geeft informatie over de schade die de vloed aanrichtte aan huizen, dijken, enzovoort. In de derde *pause* (fol. 17r) worden de getroffen provincies beschreven. Toen de watersnoodramp plaatsvond was Fruytiers, als banneling, te gast op het kasteel van Unico Menninga in de omstreken van Lutzborg (Oost-Friesland).[26] Uit zijn verslag blijkt dat hij ooggetuige is geweest van de verwoestingen die de vloed had aangericht in de omgeving waar hij verbleef (Oost-Friesland en Groningen) want deze gebieden, die in de vierde *pause* aan bod komen, zijn het meest gedetailleerd beschreven. Ook het perspectief verandert in dit hoofdstuk soms van een auctoriale vertelinstantie in een ik-verteller ('Wt Eyderste heb ick luyden ghesproken / die my oock vertelden haer groote verdriet' (fol. 22v)). Interessant is ook de strofe waaruit blijkt dat Fruytiers niet alleen toeschouwer van de ramp is geweest maar tevens hulpverlener:

Die Weert bleef opt solder / de Lansknecht opt dack /
Die daer na den Weerst gheerne hadt hulp ghedaen:
Dan twas gheen tijdt / want thuys ontstucken brack/
Aldus en is hy van zijn dack niet ghegaen /
Maer dreef daer mede daer ick het sach staen /
Ende holp my na der tijdt dooden begrauen (fol 24r).

25 fol. 19v. Met de laatste regel bedoelt Fruytiers waarschijnlijk dat hij een gedetailleerde beschrijving van de gebeurtenissen overlaat aan belangrijkere (lokale) schrijvers.
26 Zie Scheurleer in Fruytiers (n. 22) *Ecclesiasticus*, xiv.

In de vijfde en zesde *pause* wordt ingegaan op de overlevenden van de ramp. Diefstal en plundering worden besproken in de zevende *pause*. In de achtste *pause* verlaat Fruytiers het terrein van de ramp en eindigt hij zijn verslag met een gebed en dankzegging. God wordt dank gezegd voor de relatief kleine overstroming waaraan menigeen heeft kunnen ontsnappen, terwijl de mens toch eigenlijk een zondvloed zoals ten tijde van Noach verdiend had:

> Wijder dancken wy dy, O Godt ende Vader,
> In Christo Jesu ons eenighe offerande.
> Dat ghy ons noch niet en sloecht allegader [dat Gij ons niet allen hebt gedood]
> Als [toen] uwen toorne vlooch door onsen Lande.
> Maer hebt ons met seer wonderlicken bystande
> Boven veel andere ghevrijdt van schade.
> Door uwen Gheest, ons het vierich brande, [moge het ons vurig (brand)merken]
> En vercondighe u [uw] wonder vroech en spade. [27]
> Want het is, O God, dijn groote ghenade,
> Dat ons de Vloet niet alle en scheynde.
> Uwe trouwe is groot by ons en onsen zade,
> Ende dijne barmherticheyt is sonder eynde,
> De selfde van ons haer nemmermeer en weynde.
> FINIS.[28]

4 *Gent, UB, Gent. 4409: Het onweer te Gent*

De natuurramp die in de druk Gent, UB, Gent. 4409 (voortaan **G3**) beschreven wordt gaat over een groot onweer waarbij enkele mensen het leven lieten.[29] De volledige titel van het werkje dat uit vier folia bestaat, luidt:

> Een wonderlijcke nieu gheschiedenisse / ghebeurt buyten Ghendt op de Bylock Anno M.D.Lxxix. In Augustus / welcke gheschiedenisse haer aldaer eerst gheopereert heeft in die locht en*de* daer na opter aerden. Waer wt men sien mach Gods wonderlijcke wercken om ons te trecken / wt een quaet leuen in een goet leuen / want daer en gheschiet niet ten gheschiet met Godts wille (fol. 1r).

Onder de titel is de ramp te Gent geïllustreerd. Op de houtsnede zien we vogels met lappen in hun bek; een molen waarvan een wiek wordt afgerukt en een aantal mensen op een veld (afb. 3).

In de druk wordt geen melding gemaakt van een auteur of drukker, maar wel waar het werkje gedrukt werd en te koop was: 'Ghedruckt Thantwerpen ende men vintse te coope in Deuerichstraet inden Gulden Bybel' (fol. 1r). Onderzoek wijst uit dat de weduwe van een zekere Hans van Braekvelt of Braecker op dat adres werkzaam is

27 vroech en spade (vroeg en laat): stoplap.
28 fol. 32r.
29 Ook Antwerpen bezit een druk van deze tekst: Museum Plantijn-Moretus, R 16-27, 46. Deze druk is exact dezelfde als de druk die zich in Gent bevindt. Dit houdt in dat het verhaal over de natuurramp in Gent ons in twee exemplaren is overgeleverd. De druk te Antwerpen is samengebonden met andere teksten uit het jaar 1579 en bevindt zich tussen ordonnanties, zendbrieven en profetieën.

Afbeelding op de titelpagina van het pamflet over het onweer te Gent

geweest.[30] Na de dood van haar man betrekt de weduwe in 1579 het pand *In den gulden* of *vergulden Bybel*, 'in de Eewericxstraet' of 'Deverichstraet' (Everdijstraat) te Antwerpen. Verder onderzoek moet gedaan worden naar de drukker van deze ramp. Want hoewel de titelpagina vermeldt dat het verhaal over de Gentse natuurramp gedrukt is in Antwerpen, zou de versiering – als sluitstuk gebruikt – verwijzen naar de Gentse drukker Gautier Manilius.[31]

Van de ramp in Gent wordt verslag gedaan door een alwetende verteller die hetgeen hij gehoord of gezien heeft op schrift stelt voor een publiek van christenen, waarvan hij deel uit maakt. Dit is al op te maken uit het begin van zijn verhaal van de gebeurtenissen in Gent:

> Aenghesien beminde Christene*n* dat daer weynick van ons zijn die wat goedt[s] doen / Jae schier niet eene / also ons den Prophete Dauid verhaelt / wy en zijn al afgeweken van die deucht tot [.....][32] quaet / waer door ons Godt dickmael vertoont by exempel dat hy vergramt is op ons, deur verscheyde*n* teekenen als hy voormaels gedaen heeft van den beghinne des wereldts / om ons te trecken [*af te brengen*] van onse sonden / maer wy blijuen al euen verhart ende gheloouen niet zijn goddelijc Woort / het welck ons nochtans ouer al ghenoech ghepredickt wort / maer wy blijven al even blindt / al sien wy teeckene*n* met onsen vleesschelijcken ooghen / wy en willense niet sien met onsen inwendighen ooghen / waer deur wy blijuen in onse boosheyt voortgaende / soo dat Godts straffe ouer ons blijft duerende / ende zijn verwachtende noch meerder straffinghe ten sy dat wy van onse sonden af staen [*afstand doen*]/ ende ons beteren / elck voor zijn eyghen hooft [*rekening*]/ ende zijn teeckenen waer nemen die hy ons daghelijcx vertoont.(fol. 2r).

30 Voor de naam Braekvelt bestaan verschillende varianten: de Braber, De Braecker, De Braker, Van Brakvelt (Olthoff (n. 11), *De boekdrukkers, boekverkopers en uitgevers*, 12-13). Biografische gegevens ontleend aan *ibid.*, 12-13, 124; Rouzet (n. 11), *Dictionnaire des imprimeurs*, 26.

31 F. van der Haeghen, M. Lenger, J. de Reuck, *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas*, III, *F-L* (Brussel 1964) 203-204.

32 Dit gedeelte in de tekst is onleesbaar door inktvlekken.

In de inleiding waar talloze voorbeelden van Gods tekenen worden besproken, wil de auteur de mensen er ook op wijzen dat de ramp in Gent gezien moet worden als een waarschuwing van God 'nochtans niet wetende oft tot onse verlossinghe is oft tot een meerder straffinghe' (fol. 2v).

Het verslag zelf vertelt hoe in augustus 1579 er een grote duisternis komt over de stad Gent, die gepaard gaat met grote donderklappen. Na een harde klap stijgt er vanuit de Leie, 'het welcke is een niewe ghegraven water', een grote menigte dieren in de gedaante van kraaien uit het water op. Deze afgrijselijk uitziende kraaien vliegen krijsend op en neer over de Leie zodat het water huizenhoog opspat. Daarna vliegen ze naar 'eenen Bleychof oft Bleykerie', de Bylock genaamd, waar veel lakens uitgespreid liggen. De vogels nemen het linnen op en vliegen ermee omhoog zodat het lijkt of zij vaandels dragen. Degenen die de afgeworpen lijnwaden daarna vinden, constateren dat ze vreselijk stinken, de geur is onverdraaglijk! Gek genoeg verdwijnt plotseling een koe die door een meisje gemolken wordt. Ze heeft er geen idee van waar haar koe gebleven is. Een meisje van zestien jaar oud dat ook in het veld aanwezig was, is ook plotsklaps verdwenen en een man, verscholen onder een windmolen, ziet dat er een wiek van de molen wordt gerukt.

Het verhaal over de ramp wordt besloten met nog meer voorbeelden van rampen die de laatste jaren in de omgeving van Gent zijn geschied. Van Mechelen tot Neckerspoel is men geteisterd door rampen. De bliksem kwam daar in een 'poorte daer poeder [=buskruit] lach' terecht, hetgeen een grote ravage aanrichtte. Volgens de verteller had zoiets zes of zeven jaar geleden ook in Brussel plaatsgevonden waarbij een man eerst zijn haar verloor en even later ook zijn hoofd. En van enkele vrouwen die op het veld bezig waren was er een plotseling verdwenen en de tweede werd zwaar gewond. Een derde vrouw, hoogzwanger, werd zo gemarteld dat haar kind uit haar buik stak.

Het verslag eindigt met een oproep tot gebed en het tonen van berouw: 'Daerom laet ons nv alle te samen beteren ende bidden om eenicheyt en mede / die welcke ons Godt wil gheuen inder eewicheyt' (fol. 3v).

5. ANTWERPEN, *MPM, R 12-11, 25: De aardbeving in het land van Bern.*

In Antwerpen, in het Museum Plantin-Moretus bevindt zich de verzamelband MPM, R 12-11, 25 (voortaan **A**). De papieren bundel (20x15cm) bestaat uit veertig verschillende gedrukte teksten uit 1584: Latijnse teksten over religieuze wetten van christelijke orden; justitiële teksten over verraders van het rijk; een zendbrief van Burgemeesters en Schepenen van de stad Antwerpen; een zendbrief van Gedeputeerde Staten van het hertogdom Brabant en ordonnanties van diverse Brabantse steden met betrekking tot bedelaars, leerjongens, herbergiers etcetera, en een natuurramp. Onder alle artikelen staat dezelfde stempel uit 1876 van Plantin-Moretus. Waarschijnlijk is in dat jaar alles wat uit het jaar 1584 stamde samengebonden.

De vijfentwintigste tekst in de bundel gaat over een aardbeving die in het land van Bern plaatsvond en waarvan de titel luidt:[33]

33 Opmerkelijk is dat voorafgaand aan deze tekst precies dezelfde tekst in het Frans voorkomt (nr. 24 in de verzamelband). De titel luidt: *Du tremblement de terre advenu en quelques villages du pays de Berne en Suisse, & autres lieux circonuoi fins le premier jour de Mars & suyuans 1584.* Met daaronder de spreuk van Augustinus en de afbeelding.

Waerachtich Verhael van de eertbevinghe gheschiet in sommige Dorpen des Lants van Berne in Switserlandt, ende andere omligghende plaetsen, den eersten Martij en naervolghende. M.D.L.XXXIIIJ. (fol. Ir).

Daaronder staat een spreuk van Augustinus:

S. Augustijn
Beter is het schudden ende beven der ootmoedighen,
dan de sekerheyt der hooverdighen.

Gegevens over drukker, plaats van drukken of auteur ontbreken op het titelblad. Wel is er onder de spreuk van Augustinus een afbeelding in bloemmotief geplaatst die mogelijk verwijst naar de drukker van de tekst.

De auteur presenteert het verhaal in de wij-vorm: 'Onse voornemen en is niet te spreken van vele saken die wijt van ons oft ouer veel tyts geschiet zijn (...)' (fol. 2v). De verteller maakt zelf ook deel uit van een publiek dat in de tekst aangesproken wordt met 'wij' en 'ons': 'Na dien Godt de Heere door alle syne wercken ons aenspreket, soo en behooren wy ghene dat hy ons laet hooren, niet lichtelijck in den wint te slaen, noch te laten voorby gaen' (fol. 2r). Het vage beeld van de verteller wordt iets scherper wanneer hij verhaalt over een plaatsje dat onder het bestuur van de heren van Bern valt: 'in een plaetse wesende onder de ghehoorsaemheyt van mijn Heeren van Berne.' Hieruit blijkt dat de auteur uit het land van Bern afkomstig moet zijn geweest en mogelijk de aardbeving zelf heeft meegemaakt. Het verslag over de natuurramp, dat wordt gepresenteerd als een auctoriale vertelling, is vooral bedoeld om de lezer te waarschuwen:

[...] van de Eertbevinghe hier te Lande ghebeurt / den eesten dach van Meerte 1584 nae d'oude calculatie / ende die haar verstrect heeft tot inde Landen van Lyonnois/ Maconois/ Dauphine/ Savoye/ Pietmont/Valois/ Zwitserlandt ende Bourgoignen. Niet om te disputeren van de oorsaeke ende werckelijcke daer der selfder / ghelijck de natuerlijcke Meesters in Physica pleghen / volghende hare leere: maer om eenen yeghelijcken te waerschouwen / naerdien dat de eerde schuddet ende beeft / dat wy alle int ghemeynde ende elck int besonder oock oorsake hebben om verschrict te wesen ende te beuen in onse herten/ aenmerckende de menichte der sonden / daermede wy bedect zijn in dese uyterste outheyt des werelts (fol. 2v).

Het verslag over de aardbeving wordt voorafgegaan door een preek die de lezer wijst op Gods werken en Zijn woord 't welcke in dese leste tijden soo trouwelijck vercondighet ende wtghelegt wordt' (fol. 2r). Maar het is tevergeefs want 'Hoe meer dat hy spreect / hoe wy min horen / de herten die behooren te vermorwen / die verharden.' De verteller wijst op alle tekenen die God zendt en die hij reeds in het verleden gezonden heeft zoals de pest, oorlogen en de zondvloed. Hij verwijst hierbij naar Noach en naar de woorden van Mattheus, waarin alle voortekenen van de jongste dag genoemd worden (fol. 2v). Na deze inleiding volgt het verslag van de aardbeving in het land van Bern.

Op een mooie, zonnige eerste dag van maart 1584 ontstaat in de late morgen een aardbeving die tien tot twaalf minuten duurt. Volgens de verteller ziet men vensters breken, huizen kraken, muren en bomen 'wagghelen' en in de lucht is getier en gebrul te horen. Dit gebeurt in Bonne, Fausigny, Thonon, Evian, St. Maurice, Chablans, Lausanne, Morges 'ende te meer andere plaetsen' en ook Genève ontkomt niet aan de

catastrofe. De aardbeving veroorzaakt draaiwinden, storm en sneeuw. Sneeuw en aarde vallen van de bergen en de heuvels waardoor overal grote schade ontstaat omdat alles en iedereen met aarde bedekt wordt. Een bijkomend probleem vormen de rondvliegende stenen en de dikke wolken met de *reuck van solpher* [zwavel]. De bevingen houden enkele dagen aan. Het verslag laat niet na om te vermelden dat er ook mensen zijn geweest die de ramp op wonderlijke wijze hebben overleefd zoals een gezin in een dorpje La Haut de Corbery dat geheel werd bedekt met aarde. Maar omdat de man des huizes met zijn echtgenote biddend op hun knieën waren gevallen werd hun huis voor instorten behoed. Ook enkele kinderen uit verschillende dorpen overleefden de ramp. Na de aardbeving hebben de heren van Bern de hulpverlening op gang gebracht, onder andere in het plaatsje Juorna dat door een 'Bergstürz' grotendeels bedolven was:

> De Heeren van Berne in welcker heerschappye dese plaetsen gheleghen zijn / hebben eenighe mannen wt hennen Raet gheschict om de ellende van die van Iuorne te comen ondersoecken / ende daer in te voorsien (fol. 4r).

Na de beschrijving van de natuurramp wijst de schrijver er op dat men niet moet zoeken naar de oorzaken die een aardbeving teweeg brengen maar dat de aardbeving gezien moet worden als een waarschuwing van God:

> Men weet wat de Philosophen segghen vande oorsaken sulcker bevinghen. Maer indien men op de verscheydenheyt van henne opinien wel achte neemt, men sal bevinden dat men hoogher clemmen moet dan tot de sterren, vier, water, dompen, gesloten winden ofte holheyt onder d'eerde, daer [*waartoe*] sy hen aenhouden [*zich beperken*]. Ende dat men moet comen tot de oorsake die den Propheet aenroert in den 114. Psalm [...](fol. 4r).[34]

Het publiek wordt gewaarschuwd door de volgende woorden: 'ende men moet niet besluyten / dat die van Judene erger waren dan wy' (fol. 4v). Tot slot volgt een overzicht van de overstromingen en bevingen die door de eeuwen heen hebben plaatsgevonden:

> Laodicen / Colosse / Hierapolis die versoncken door een eertbeuinghe: In Asien eerst veerthien steden ende naer dit lant noch twelf: in Thracien elf: in Africken diuersche steden: Nicomedia / Antiochia / Alexandria / Constantinopolis ende andere plaetsen sonder eynde / hebben daer af wonderbaerlijcke verdriet gheleden.' De verteller benadrukt dat het voornamelijk de steden zijn die getroffen worden door rampen, omdat daar de meeste en grootste zonden worden bedreven.

Problematisering van het genre natuurrampteksten

De bespreking van de vijf natuurrampdrukken uit het *Repertorium* biedt inzicht in de aard van dit soort teksten zodat we ons een idee kunnen vormen over het genre natuurrampteksten. Maar mogen we de vijf drukken over natuurrampen eigenlijk wel beschouwen als gelijksoortige teksten die behoren tot de artesliteratuur? Om op deze vraag een antwoord te kunnen formuleren is het van belang om eerst in te gaan op de

34 Psalm 114 luidt in de nieuwe bijbelvertaling van 2004, 979-980: '[...] De zee zag en vluchtte, de Jordaan trok zich terug, de bergen schrokken op als rammen, als lammeren sprongen de heuvels op. Waarvoor, zee, neem je de vlucht, Jordaan, trek jij je terug? Waarvoor, bergen schrikken jullie op als rammen, springen jullie, heuvels, als lammeren op? 'Voor het aanschijn van de Heer, – beef aarde! – voor het aanschijn van de God van Jakob [...].

gegevens die de verslagen inhoudelijk geven over het beoogde publiek en de intentie, om inzichtelijk te maken in hoeverre de teksten in dat opzicht met elkaar overeenkomen of verschillen. In dit verband wordt ook beoordeeld of de beschreven natuurrampen op werkelijkheid berusten. Ik beperk mij vooralsnog tot de gegevens over publiek en functie die in de teksten zelf besloten liggen.

Alhoewel het overzicht van de vijf drukken laat zien dat niet alle schrijvers hun publiek expliciet vermelden, zijn daarentegen wel aanwijzingen te vinden over de bedoeling van de tekst. In het onderzoek naar de druk **G1** uit 1542 over de aardbeving bij Pozzuoli werd aannemelijk gemaakt dat het verslag oorspronkelijk opgetekend is door een student; dat het bestemd was voor een (land)heer, 'Uwer heerlijcheyt', en dat het geen ander doel lijkt te hebben gehad dan het thuisfront deelgenoot te maken van hetgeen hij te Napels had waargenomen. De verteller schrijft vaak in de 'ik' vorm, is duidelijk in het noemen van data en locaties en maakt geen gebruik van autoriteiten. Het verhaal moet wel een ooggetuigenverslag zijn van de laatste grote vulkaanuitbarsting bij Pozzuoli van 1538 waarbij de bodem in twee dagen tijd zes meter steeg. Uitbarstingen van dit vulkaangebied (de Campi Flegrei) – nog altijd een toeristische trekpleister – gaan gepaard met veel zwaveldampen en aardschokken.[35]

Het verslag uit 1562 van de Spaanse zeevaarders (**B**) over de vulkaanuitbarsting op Del Pico, was een rapport gericht aan de rechter Antonio de Avalia. De Spaanse zeelieden vonden het waarschijnlijk belangrijk om de herinnering aan zo'n opzienbarende gebeurtenis niet verloren te laten gaan. Door de spannende verhaalopbouw die begint met een lichtschijnsel en eindigt met een interview met de eilandbewoners lijkt het verhaal meer in de traditie te staan van een journalistiek reisverslag. Nergens wordt gerefereerd aan God of aan de zondige mens, integendeel, het verslag komt eerder overeen met een anekdote uit een spannend jongensboek. Het perspectief van de 'ik-' en 'wij-' verteller geeft aan dat de zeelieden de grote eruptie in 1562 van het vulkanische gebergte Pico-Alte zelf hebben waargenomen.[36] Het eiland (Del) Pico dat deel uitmaakt van de Azoren, wordt ook nu nog geteisterd door uitbarstingen van de Pico-Alte.

Ook Jan Fruytiers (**G2**) was ooggetuige van een ramp. Uitgaande van zijn verslag over de werkelijk gebeurde watersnoodramp in 1570, bekend als de Allerheiligenvloed, kunnen we Fruytiers als een journalist en verslaggever *avant la lettre* beschouwen.[37] Hij is erop uitgetrokken om zelf de rampzalige gevolgen in Oost-Friesland, Friesland en Groningen waar te nemen en te verslaan. Hij gaat in op details en noemt de namen van plaatsen en personen. Na de ramp is hij naar Holland vertrokken en is hij op onderzoek uitgegaan om te informeren hoe het met de rest van de Nederlanden was vergaan. Hij neemt interviews af en gaat op zoek naar de ooggetuigenverslagen uit die gebieden. Maar hoewel Jan Fruytiers zich ontpopt als een waar verslaggever was het hem niet alleen te doen om informatieverstrekking. De beschrijving van de Allerheiligenvloed diende ook om zijn lezers er op te wijzen dat hun zonden Gods toorn hadden op-

35 Voor informatie over Pozzuoli en de 'Campi Flegrei' (de brandende gronden) zie de diverse reisgidsen en de website van de Earthquake Engineering Research Center (University of California Berkeley) onder de Jan T. Kozak Collection: Historical Earthquakes.

36 Informatie over de vulkaan Pico-Alte op eiland Pico is te vinden in diverse reisgidsen over de Azoren. Over de eruptie van 1562 zie D. Woodhall, 'Geology and volcanic history of Pico Island Volcano, Azores', *Nature* 248 (1974) 663-665.

37 Voor informatie over de watersnoodramp van 1570 zie M.K.E. Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland*, II, *De periode 1400-1600* (Assen 1975) 624-629; J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage landen* (A.F.V. van Engelen ed.) III, *1450-1575* (Franeker 1998) 642-654.

gewekt. De bedoeling van zijn verslag blijkt meteen al uit de 'voorreden tot den Christelicken Leser' (fol. 3-7) waarin hij stelt dat de mensen de Allerheiligenvloed aan zichzelf te wijten hebben.

Het verwoestende onweer in Gent heeft werkelijk plaatsgevonden maar het verslag van de donderbuien boven Gent komt niet over als een realistisch ooggetuigenverslag.[38] De schrijver die zich presenteert als een auctoriale verteller lijkt niet zozeer de intentie te hebben om de lezer – aangeduid met *beminde christenen* – te informeren als wel om te stichten. Er doen zich de meest onwaarschijnlijke gebeurtenissen voor: krijsende kraaiachtigen, mensen en dieren die spoorloos verdwijnen, duisternis en stank. Bovendien zijn veel gebeurtenissen letterlijk ontleend aan bijbelse passages en aan Mattheus in het bijzonder. De catastrofe in Gent wordt voorafgegaan door een preek waarin de auteur de mens aanspoort om niet meer te zondigen omdat God al genoeg signalen heeft gegeven als teken van zijn boosheid. De ramp in Gent is het zoveelste bewijs van Gods toorn, waarin hij de goeden van de kwaden scheidt wanneer hij mensen letterlijk laat verdwijnen. De druk **G3** past door zijn inhoud meer in de traditie van de *prodigia*.

Ook de auteur van de beschrijving van de aardbeving rond Bern (**A**) lijkt de natuurramp voornamelijk als uitgangspunt gekozen te hebben om te mens te stichten. De tekst over de ramp heeft weliswaar geen direct aangesprokene, maar omdat het verhaal begint en eindigt met een preek over de zonden die de mens begaat, en omdat het verslag in de wij-vorm gesteld is, lijkt een publiek van een christelijke gemeente zeer aannemelijk. De aardbeving van 1584 in het land van Bern heeft werkelijk plaatsgevonden en zal zeker indruk hebben gemaakt op de verteller.[39] Maar het verslaan van de gebeurtenis heeft toch vooral de functie om de mens tot inkeer te brengen.

Het overzicht van de gegevens over het publiek, de intentie en de echtheid van de ramp tonen de volgende overeenkomsten tussen de drukken: alle teksten beschrijven natuurrampen die daadwerkelijk op het gegeven tijdstip hebben plaatsgevonden. Daar tegenover staat dat de bedoelingen van de beschrijvingen en het publiek voor wie ze bestemd waren niet dezelfde zijn. Het perspectief van waaruit de verhalen verteld worden lijkt hierbij van belang te zijn. Voor de rampen die verteld worden vanuit een 'ik' of 'wij' verteller geldt dat ze geadresseerd zijn aan een bepaald publiek (**G1** en **B**). Bij Jan Fruytiers (**G2**) zien we een tweedeling: in zijn voorrede presenteert hij zich als een ik-verteller, maar zijn epos over de watersnoodramp wordt geschreven vanuit het perspectief van de auctoriale verteller. Alleen in de marginale glossen wijkt hij in een enkel geval hiervan af en schrijft hij in de ik-vorm. Het beoogde publiek wordt aangeduid met *den Christelicken lezer*. De natuurrampen van de drukken **G3** en **A** worden beschreven vanuit een alwetende verteller, en ook hierbij geldt dat het publiek tot wie de auteur zich richt vaag blijft.

Uit deze gegevens komt naar voren dat de verhalen, verteld vanuit de persoon zelf, geen ander doel lijken te hebben dan de geadresseerde deelgenoot te laten zijn van de ramp die de 'ik' aan den lijve ondervonden heeft. De drukken waarin een auctoriale

38 Voor informatie over het onweer bij Gent zie Buisman (n. 38) *Duizend jaar*, IV (Franeker 2000) 44. Buisman vermeldt dat de zomer van 1579 droog begint maar eindigt met veel regen en wind, en dat er op 4 augustus boven Gent een zware donderbui woedt waardoor de aarde dreunt en de bliksem de bomen doet scheuren.

39 In het archief van Straatsburg zijn nog brieven te vinden over deze zogenaamde Vaud aardbeving. Tevens bestaat er een Duitstalige, geïllustreerde tekst over de aardbeving waarvan een gedeelte te bekijken is op de website van de Earthquake Engineering Research Center (University of california Berkeley) onder de Jan T. Kozak Collection: Historical Earthquakes.

verteller optreedt en waarbij niet duidelijk wordt gemaakt of hij de ramp van heel dichtbij heeft meegemaakt, hebben duidelijk de intentie om de mensen te waarschuwen voor de straf van God. In zijn artikel over natuurgeweld komt Rienk Vermij tot de conclusie dat: 'onbevangen, directe reacties zelden van een godsdienstige mentaliteit getuigen. 'Hoe dichter wij bij de beleving zelf in de buurt komen, hoe minder wij het godsdienstige geluid vernemen.'[40] Deze conclusie lijkt van toepassing op de vijf besproken natuurrampteksten.

Het feit dat de werkelijk gebeurde natuurrampen zelf de basis vormen van de tekst en daarom als utilitair en instructief gezien kunnen worden, verklaart waarom ze vermeld worden in het *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur.* Maar we hebben nu gevonden dat de drukken qua intentie van elkaar verschillen. Dat roept de vraag op of we hier inderdaad kunnen spreken van één genre, dat dan bovendien valt onder de artesliteratuur. De vraag is wat zwaarder weegt: het feit dat de ramp werkelijk heeft plaatsgevonden en verslagen wordt, of de moraliserende intentie van de tekst, waarbij een natuurramp slechts als een aansprekend voorbeeld dient. Clara Strijbosch stelt eenzelfde probleem aan de orde in haar artikel 'Verzonnen werkelijkheid: de *Brandaan* als artes-tekst'.[41] Omdat de Brandaanteksten niet primair een utilitair of instructief karakter hebben horen ze volgens haar niét in het *Repertorium* thuis. De intentie van het werk ziet zij als belangrijker dan het 'als werkelijkheid ervaren'. Bij de drukken over Gent en Bern is de intentie van de natuurrampbeschrijving om mensen te bekeren, een religieus doel dus! En door het prognosticerende karakter ervan zijn ze meer verwant aan de *Prodigia.* Maar is dat voldoende reden om ze niet als artesliteratuur te beschouwen?

Het probleem dat steeds weer aan de orde komt bij artesonderzoek is dat artesteksten vaak meerdere functies kunnen hebben. Onze behoefte om artesliteratuur in genres onder te brengen maakt het er niet eenvoudiger op. Dit is ook het geval bij het 'genre' natuurramptekst. In navolging van Gerhard Eis heeft Ria Jansen-Sieben de artesteksten ondergebracht in de scholastische artesreeksen. In het *Repertorium* worden natuurrampen ondergebracht bij de *artes liberales* (het *quadrivium*) en vervolgens bij *astronomia.* Strikt genomen horen natuurrampen daar ook thuis. Tenminste als de teksten natuurwetenschappelijke verklaringen zouden geven over natuurverschijnselen. Dit is echter niet het geval bij de vijf besproken drukken. De teksten over Del Pico en Pozzuoli bijvoorbeeld geven geen verkláring voor het natuurverschijnsel vulkaanuitbarsting, maar een beschrijving van deze bijzondere gebeurtenis. Deze twee teksten staan mijns inziens meer in de traditie van het reisverhaal of een journaal, en als deze veronderstelling juist is behoren ze tot de *artes mechanicae.*

Toch bestaat er een mogelijkheid om àlle besproken drukken onder te brengen bij artesliteratuur want zowel Gerhard Eis als William Grossgrove noemen nog een onderwerp of genre dat beschouwd kan worden als artesliteratuur.[42] Zij noemen dit genre *Neue Zeitungen.* Het kwam in de zestiende eeuw als nieuw en goedkoop communi-

40 R. Vermij, 'Natuurgeweld geduid', *Feit & Fictie: Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Representatie* 3 (1996) nr. 1, p. 58.

41 C. Strijbosch, 'Verzonnen werkelijkheid: de *Brandaan* als artes-tekst', in: W.P. Gerritsen, A. v. Gijsen en O.S.H. Lie (ed), *Een school spierinkjes. Kleine opstellen over Middelnederlandse artes-literatuur* (Hilversum 1991) 159-163.

42 W. Crossgrove, *Die deutsche Sachliteratur des Mittelalters* (Bern 1994) (Germanistische Lehrbuchsammlung 63) 151; G. Eis, *Mittelalterliche Fachliteratuur* (Stuttgart, 1962) 65.

catiemiddel op de markt. Het betreft hier berichtjes over actuele gebeurtenissen met de bedoeling om te lezer te informeren maar die ook bestemd waren voor sensatiebeluste lezers. Deze verslagen kunnen gaan over diverse actuele onderwerpen zoals oorlogen, misgeboorten, kometen en natuurrampen. Het is verdedigbaar dat we de vijf natuurrampenteksten moeten beschouwen als *Neue zeitungen*. Alle handelen over een actuele gebeurtenis. Vier van de vijf drukken zijn bovendien vrij kort en op goedkoop papier gedrukt. Allemaal hebben ze tenslotte een aansprekende titel die niet onderdoet voor onze krantenkoppen. Hiermee is echter het laatste woord over natuurrampteksten nog niet gesproken. Om beter zicht te krijgen in de aard en de vorm van verslagen over een natuurramp zal veel meer onderzoek nodig zijn, zowel op nationaal als internationaal terrein.

Het corpus geplaatst in de sociaal- en cultureel historische context

Behalve de vraag dan naar de bedoelingen van de schrijver zelf kunnen we ons afvragen waarom de verslagen kort na de gebeurtenis in drukvorm zijn verschenen, en voor welk publiek die drukken bestemd waren. Bij de bespreking van de vijf drukken is gebleken dat ze alle gedrukt, verkocht, geschreven en wellicht vertaald werden door Antwerpenaren. De meeste van hen woonden of vertoefden rond de Cammerstraat (de Kammenstraat), de straat waar in die tijd de meeste boekdrukkers zich hadden gevestigd. Ook de bedrijfjes die van de boekdrukkunst afhankelijk waren zoals lettergieters, graveerders, boekbinders, enzovoort, waren in die omgeving te vinden.[43] Velen die werkzaam waren bij het boekenbedrijf sloten zich aan bij het Sint Lucasgilde, zoals ook enkele drukkers van de natuurrampteksten.[44] Antwerpen groeide in de zestiende eeuw uit tot het financiële centrum en de voornaamste havenstad van West-Europa. Het was een rijke stad waar vele mensen en culturen uit de hele wereld samenkwamen. Omdat de hervorming in deze stad veel aanhangers had en de magistraat zich in eerste instantie mild opstelde tegenover het nieuwe geloof, vonden veel protestanten in Antwerpen hun toevlucht. Door de welvaart ontwikkelde Antwerpen zich tot de metropool van het boekenbedrijf. De boekproductie moet in de jaren 1555-1576 omvangrijker zijn geweest dan ooit, een periode waarin veel drukken over natuurrampen zijn verschenen. Maar de zestiende eeuw had voor Antwerpen ook zijn keerzijde. De overheersing van de Spanjaarden en hun toenemende verzet tegen de reformatie maakte dat steeds meer welvarende mensen, waaronder de boekdrukkers, de stad verlieten. Nog voor de val van Antwerpen in 1584 was al een grote groep drukkers vertrokken naar het noorden omdat velen van hen de hervorming waren toegedaan. Ook economische redenen speelden een rol want door de talloze oorlogsvoeringen waren de Zuidelijke Nederlanden in een economische crisis terecht gekomen.

Maar niet alleen in Antwerpen was de orde verstoord. Overal in West-Europa overheerste de chaos door de reformatie, de Spaanse overheersing en de expansie van de Turken. Zowel Luther als Melanchton geloofden dat het einde der tijden niet ver weg

43 Gegevens over Antwerpen en het boekenbedrijf zijn ontleend aan Olthoff (n. 11) *De boekdrukkers, boekverkopers en uitgevers*, inleiding en F. de Nave ed., *Uitgevers en boekdrukkers in het Noorden (ca. 1580-17de eeuw): De betekenis van de Antwerpse emigratie: Tentoonstelling Museum Plantin-Moretus, 9 november - 29 december 1985* (Antwerpen 1985) 3-8.

44 Gegevens over het Sint Lucasgilde zijn te vinden in A.A. Keersmaekers, *Geschiedenis van de Antwerpse Rederijkerskamers in de jaren 1585-1635* (Aalst 1952).

meer was, zeker niet verder dan het jaar 1600.[45] Karel IX richtte een massaslachting aan onder de Hugenoten in de Bartholomeusnacht en vele hervormers zagen in hem dan ook de koning van het einde der tijden.[46] Daarbij kwam dat astrologen van naam en faam voorspelden dat er grote rampen over de wereld zouden komen, met name in de jaren 1559-1562.[47] Het ligt voor de hand dat de eschatologische gedachte van invloed is geweest op de interesse die met name in de tweede helft van de zestiende eeuw ontstond voor teksten over natuurrampen. Volgens de bijbel moesten natuurcatastrofes immers gezien worden als één van de signalen die de Apocalyps zouden inluiden.

Men kan zich afvragen in hoeverre de genoemde omstandigheden te Antwerpen en omstreken hun weerslag hadden op het boekenbedrijf en de drukkers van natuurrampteksten. Van de drukken **G1** over de aardbeving op Pozzuoli en **B** over de brand op Del Pico is hiervoor al vastgesteld dat de verhalen de vorm hebben van een neutraal ooggetuigenverslag. Met name de brand op Del Pico heeft veel weg van een journalistiek reisverslag, waarin de zeelieden de merkwaardige gebeurtenissen van hun reis vastleggen. Waren zulke teksten – in zowel didactisch als verstrooiend opzicht – wellicht aantrekkelijk voor een publiek van handelslieden? Maar wat te denken van de drukken **G3** en **A**? In deze werken zijn de natuurrampen duidelijk als voorbeeld gebruikt om te stichten en te moraliseren, waardoor ze gelijkenis vertonen met natuurrampbeschrijvingen in de *exempla*.[48] Beide verhalen leggen echter vooral de nadruk op de vele voortekenen die God de mens geeft en gegeven heeft, waarbij ook bijbelse voorbeelden van natuurcatastrofes beschreven worden. Hierdoor tonen ze meer verwantschap met de *prodigia*: verhalen over wonderbaarlijke natuurverschijnselen die meestal als pamflet verspreid werden en die vooral veel belangstelling genoten bij de hervormden uit de zestiende eeuw.[49] Ook de talloze verwijzingen naar de bijbel, de vermaningen en de aanspreekvormen (beminde christenen) lijken bestemd voor aanhangers van het nieuwe geloof die, met de bijbel in de hand, precies konden nagaan waar de auteur op doelde.

De drukker van het verslag over Del Pico was Jan Mollijns, die vier jaar na het drukken van deze ramp voor zes jaar verbannen werd uit Antwerpen door zijn uitgave van een luthergezind werk.[50] Wellicht werpen deze gegevens een ander licht op Mollijns uitgave van de oorspronkelijke Spaanse druk en had hij een religieus hervormd publiek voor ogen toen hij het ooggetuigenverslag over de ramp te Pico vertaalde en drukte. Het journalistieke reisverslag van de Spaanse zeelieden kan op deze manier verwerkt zijn tot een prodigiatekst, waardoor de intentie van het journaal verschoven is van een neutraal ooggetuigenverslag naar een moraliserende tekst, bestemd voor gelovigen. De vijf besproken drukken zijn alle gedrukt in een eeuw die in het teken stond van politieke spanningen en de opkomst van de reformatie. Misschien is het niet verwonderlijk dat juist in deze eeuw de interesse voor drukken over natuurrampen in zowel binnen- als buitenland toe lijkt te nemen.

45 E. Weber, *Apocalypses, prophecies, cults and millennial beliefs through the ages* (Londen 1999) 66.
46 Ibid., 69. Voor informatie over de Bartholomeusnacht zie W. Blockmans e.a., *Republiek tussen vorsten. Oranje, opstand, vrijheid, geloof* (Zutphen 1984) 75-86.
47 Weber (n. 45), *Apocalypses*, 69.
48 Voor het gebruik van natuurrampen als *exempla*, zie J. van Moolenbroek, *Mirakels historisch. De exempels van Caesarius van Heisterbach over Nederland en Nederlanders*, Hilversum, 1999) 88, 178.
49 Jorink (n. 7) *Tekenen van Gods gramschap*, 177.
50 Rouzet (n. 11), *Dictionnaire des imprimeurs*, 150-151.

Besluit

Dit artikel biedt slechts een eerste verkenning van het onderzoek naar zestiende-eeuwse natuurrampteksten in hun cultureel-historische context. Na het verschijnen van het *Repertorium* in 1989 is het onderzoek naar arteshandschriften toegenomen. Talloze publicaties waren daarvan het gevolg. De vele drukken waarvan het *Repertorium* melding maakt hebben minder aandacht gekregen. In tegenstelling tot andere onderwerpen zijn de verhalen over natuurrampen niét overgeleverd in handschriften maar alleen in drukvorm. Interessant hierbij is dat deze natuurrampdrukken alle op het breukvlak liggen tussen de handschriftelijk traditie en de traditie van het gedrukte boek. Met name de hervormers en de rederijkers grepen hun kans om via het medium van het gedrukte boek een publiek van stedelingen te bereiken, door teksten in de volkstaal aan te bieden. Een van de volgende stappen in het onderzoek zal moeten zijn om te bekijken hoe onze natuurrampteksten in deze ontwikkeling passen en in hoeverre de inzichten over stads- en rederijkersliteratuur van bijvoorbeeld onderzoekers als Herman Pleij en Dirk Coigneau hier van toepassing zijn.

Ook het verschil in vorm (rijm/proza) waarin de teksten geschreven zijn verdient voor de toekomst de nodige aandacht, alsook de tekstpresentatie. De vijf onderzochte natuurrampdrukken blijken in hun presentatie kenmerkend te zijn voor zestiende-eeuws drukwerk. Zo is daar de aansprekende titelpagina waarop in het kort de inhoud wordt weergegeven, waarbij de nadruk ligt op het wonderlijke of verschrikkelijke van het verhaal. De illustraties bij de beschreven rampen en de bijbelcitaten zullen, samen met de pakkende titel, zeker bedoeld zijn geweest om potentiële kopers aan te spreken en zodoende een zo groot mogelijke afzet te behalen.[51] Mogelijk kunnen deze drukkersgegevens ook behulpzaam zijn bij de zoektocht naar de manier waarop de drukken oorspronkelijk rouleerden. Uit globaal onderzoek is gebleken dat de voorhanden exemplaren van de besproken werken in latere tijd opnieuw ingebonden zijn, zodat onduidelijk is of ze bijvoorbeeld oorspronkelijk deel hebben uitgemaakt van een verzamelband, behoorden tot annalen of jaarboeken of dat het van oorsprong pamfletten zijn.

Ik ben mij ervan bewust dat deze verkenning van zestiende-eeuwse natuurrampteksten vooralsnog meer vragen oproept dan ik kan beantwoorden. Ik hoop echter in het kader van een verdergaand onderzoek de antwoorden te kunnen vinden op de vele vragen die gesteld zijn, waarbij mijn uitgangspunt zal zijn:

> Waerom ist datmen menighe historie,
> Ter werelt laet printen, en oock beschrijft?
> Om dat schrijven oft printen is die memorie,
> Waer duer al datter gheschiet in kennisse blijft.[52]

51 P.J.A. Franssen, 'Tekstpresentatie als spiegel van stedelijke mentaliteit (1470-1540)'. In: H. Pleij e.a ed., *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen* (Amsterdam 1991) 302-317.

52 Jan de Coster 1573, fol. 2v. Jan de Coster alias Jan Stroosnijder, *Warachtighe ende wonderlijcke beschrijvinghe die gheschiet sijn tot Lueven in Brabant, vant jaer neghen en tsestich, totter jaer dry en tseventich toe. Ende principalijck vanden grooten watervloet die gheschiede den achtsten dach in januario. Int jaer M.D.LXXJJJ* (Leuven: Jacob Heyberchs 1573). Exemplaar Brussel, KB, VH 27.437 A. Facsimile en transcriptie: E. Cockx-Indestege, G. Huybens, W. Waterschoot, *Leitoon. Memorabilia lovaniensa 1569-1573*

SUMMARY

Texts on natural disasters in the sixteenth century: eyewitness report of religious instruction?

This article is a first survey in what is to become a general study of Middle-Dutch texts on natural disasters. Five sixteenth-century printed texts are investigated, taken from the Repertory of Middle-Dutch artes-literature by R. Jansen-Sieben. The texts are studied from a literary point of view. Besides an analysis of form and contents, it is asked what was the function of those texts, to what kind of audience they directed themselves, and who were the author(s) and/or publishers. Moreover, it is asked whether these texts form a distinct genre and how far they can be regarded as part of the (liberal or mechanical) arts. Two of the five texts that are the subject of this study have a religious function: the disaster is regarded as a sign of God and the text calls people to repent. Two other texts are simple eyewitness accounts where the religious intention is lacking. The last text is a mixture of both. In spite of these differences, it is warranted to regard the texts as artes-literature. They are reports of a recent event, aiming at information and instruction. It is quite problable that the Reformation and the millenaristic expectations of the sixteenth century contributed to the spectacular rise in interest in texts on natural disasters, both in the Netherlands and abroad.